

Shodmonbekova Shahnoza Sherzodbek qizi

Andijon davlat chet tillari instituti

Ilmiy rahbar: **Axunov Muqimjon Muhammadaminovich**

(PhD) Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,dotsent.

O‘ZBEK TILINING FONOLOGIK TUZILISHI

Annotatsiya: O'zbek tilining fonologik tuzilishi tilning tovush xususiyatlarini aniqlashd muhim kasb etadi. Fonemalar tizimi, bo‘ginlash qoidalari va urg'u intonatsiyasining uyg'unligi o‘zbek tilining boy talaffuzlarini o‘rganamiz. Undoshlarning talaffuzdagi yumshoqlik va tovush muvofiqligining asosiy belgilari kuzatiladi. Talaffuzda bo‘g‘inlarning tuzilishi va shakllanishi morfologik qonuniyatlarga asoslanishini o‘rgatadi.Urg‘uning gapdagi ma'nosi tuzilish jihatdan to‘g‘ri tushunilishning ahamiyatlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: lingvistika, talaffuzlar, singarmonizm, bo‘ginlash jarayoni, ohangning farqlanishi, psixolingvistik jihat, nutqning ifodaviyligi,kommunikatsiya, intonatsiya, kommunikativ mahorat.

Abstract: The phonological structure of the Uzbek language plays an important role in determining the sound characteristics of the language. The system of phonemes, the rules of syllable formation and the harmony of stress intonation form the rich pronunciation of the Uzbek language. The main features of the softness and sound harmony of consonants in pronunciation are observed. It teaches that the structure and formation of syllables in pronunciation are based on morphological laws. The importance of the correct understanding of the structural meaning of the syllable in a sentence is discussed.

Key words: linguistics, pronunciations, synharmonism, the process of assonance, tone differentiation, psycholinguistic aspect, expressiveness of speech, communication, intonation, communicative skills.

Аннотация: Фонологический строй узбекского языка играет важную роль в определении звуковых характеристик языка. Система фонем, правила произношения, гармония акцентной интонации используются для организации богатого произношения узбекского языка. Рассмотрены основные признаки мягкости и звуковой сочетаемости согласных в произношении. .

Ключевые слова: языкознание, произношение, сингармония, процесс пения, тоновая дифференциация, психолингвистический аспект, выразительность речи, общение, интонация, коммуникативный навык.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, uning fonologik tizimi tilning so‘z tuzilishi, talaffuzi va semantik imkoniyatlarini belgilaydi. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi fonemalar, bo‘g‘in tuzilishi va urg‘u hamda intonatsiyaning ahamiyati yoritiladi.

O‘zbek tili fonemalari 31 ta tovushdan iborat bo‘lib, ular unli va unsiz tovushlarga bo‘linadi. Unlilar 6 ta bo‘lib, talaffuz jarayonida havo oqimi hech qanday to‘siqqa uchramaydi: **a, e, i, o, u, o‘.**

Unlilar: Lablangan (o‘, u) va lablanmagan (a, i, e) turlarga ega. Qisqa (a, e) va cho‘ziq (o‘, u) xususiyatga ega bo‘lishi mumkin.

O‘zbek tilida 6 ta unli va 24 ta undosh fonema mavjud. Ularning soni va tavsiflari quyidagicha:

Unli fonemalar (6 ta): Unlilar og‘iz bo‘shlig‘ida havo oqimining hech qanday to‘siqlarsiz o‘tishi natijasida hosil bo‘ladi. Ular quyidagilarga bo‘linadi:

Tovushlarni hosil bo‘lish joyiga ko‘ra: Old qator unlilar:

i (kichik), e (el).

Orqa qator unlilar: a (aka), o (ota), u (uy), ö (köl).

Og‘iz ochilish darajasiga ko‘ra: Torlilar: i, u, ö. Yarim ochiq: e, o. Ochiq: a.

Lablarning ishtirokiga ko‘ra: Lablangan: o, u, ö. Lablanmagan: a, e, i.

Undosh fonemalar (24 ta): Undoshlar talaffuzida havo oqimi og‘iz yoki burun bo‘shlig‘ida to‘siqqa uchraydi. Undoshlar quyidagilarga bo‘linadi:

Talaffuz joyiga ko‘ra:

1. Lab undoshlari: b, p, m.
2. Lab-dumoq undoshlari: v, f.
3. Til-oldi undoshlari: t, d, n, s, z, l, r.
4. Til-o‘rta undoshlari: j, ch, sh.
5. Til-orqa undoshlari: q, g, k, ng.
6. Hiqildoq undoshlari: h, x.

Havo oqimining yo‘nalishiga ko‘ra:

Portlovchi: b, p, d, t, g, k, q. Sirg‘aluvchi: v, f, z, s, x, h, sh, j. Sonor: m, n, ng, l, r.

O‘zbek tilidagi fonemalarning o‘ziga xosligi quyidagicha hisoblanadi. O‘zbek tilida unlilar soni undoshlarga nisbatan kam, ammo bu unlilarning bo‘g‘in va so‘z ohangini belgilashdagi roli katta. O‘zbek tiliga xos o‘ziga xos unli - ö va undosh - ng. Undoshlarning talaffuzdagi yumshoqligi va tovush muvofiqligi (singarmonizm) xususiyati kuzatiladi.

Unsiz tovushlar. Unsizlar 25 ta bo‘lib, ular tovush hosil qilish jarayonida havo oqimining to‘siqqa uchrashi bilan shakllanadi. Ular quyidagicha tasniflanadi:

1. Jarangli: b, d, g, j
2. Jarangsiz: p, t, k, s

3. Portlovchi: b, p, d, t

4. Sirg'aluvchi: s, z, sh, ch.

Shuningdek, o'zlashgan tovushlar (f, v, x) o'zbek tilining fonologik tizimiga kirgan bo'lib, ular tilning leksik boyligiga xizmat qiladi.

Bo'g'in o'zbek tilida nutq jarayonida tovushlarni qulay talaffuz qilishni ta'minlaydigan birlikdir. Bo'g'in tuzilishi quyidagicha hisoblanadi. O'zbek tilida bo'g'in shakllanishining asosiy qoidalari: Har bir bo'g'in unli tovush bilan boshlanadi yoki tugaydi.

Bir bo'g'inda bitta unli tovush majburiy hisoblanadi.

Misollar: kitob — ikki bo'g'in: ki-tob. ona — ikki bo'g'in: o-na.

Bo'g'inlarning turlari

1. Ochiq bo'g'in (ta, qo, si): unlilar bilan tugaydi.

2. Yopiq bo'g'in (ol, kit): unsizlar bilan tugaydi.

Bo'g'inlash talaffuz va ma'no farqlanishida muhim ahamiyatga ega.

Urg'u va intonatsiya. O'zbek tilidagi urg'uning roli quyidagicha. Urg'u

O'zbek tilida urg'u odatda so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi: Kitob, uyga, olma.

Ammo o'zlashma so'zlarda urg'u boshqa pozitsiyada bo'lishi mumkin: Telefon, universitet. Urg'u gapning mazmunini ta'kidlash va so'zlar orasidagi semantik farqlarni aniqlashga yordam beradi. Misol: Olma ol.

Intonatsiya o'zbek tilida gap mazmunini aniqlash, kayfiyatni ifodalash vositasi hisoblanadi. Xabarli gaplar: intonatsiya barqaror tugallanadi (Men uyga bordim.). Savol gaplar: so'nggi bo'g'in intonatsiyasi ko'tariladi (Sen uyga bordingmi?). Buyruq gaplar: intonatsiya ta'sirchan va qat'iy (Uyga bor!). Intonatsiya va urg'u birgalikda tilning ta'sirchanligini oshiradi. O'zbek tilida urg'u va uning roli.

Urg'u — so'z yoki gapdagi ma'lum bir bo'g'in yoki so'zning boshqalarga nisbatan kuchliroq yoki aniqroq aytilishi. Urg'u so'z yoki gapning ma'no va tuzilish jihatidan to'g'ri tushunilishi uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilida urg'uning xususiyatlari quyidagicha. 1. So'z urg'usi:

O'zbek tilida urg'u odatda so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi.

Misol: Kitob, maktab, bola.

Biroq ba'zi so'zlarda qo'shimcha urg'uni o'zgartirishi mumkin.

Misol: Maktabdan, kitoblar.

2. Gap urg‘usi:

Gapda urg‘u muloqot maqsadiga qarab, muhim bo‘lgan so‘zga tushadi.

Misol: Men kitob o‘qidim. (Nima o‘qidim?)

Men kitob o‘qidim. (Nima qildim?)

3. Ma‘nodagi farqlar:

Urg‘u bir xil tuzilishga ega so‘zlarning ma‘nosini farqlashda yordam beradi.

Misol: Kelib qarang. (Amr mazmuni)

Kelib qarang ki, (Bog‘lovchi sifatida)

Urg‘uning funksiyalari quyidagicha:

1. Ma‘no ajratish:

Urg‘u so‘z yoki gapdagi asosiy fikrni ajratib ko‘rsatadi.

Misol: Men ertaga boraman. (Boshqalar emas, men boraman.)

2. Nutqning ifodaviyligini ta‘minlash:

Intonatsiya va urg‘u nutqni jonli, tushunarli qiladi.

3. Kommunikatsiyani samarali qilish:

Eshituvchini diqqatini muhim so‘z yoki g‘oyaga qaratadi. Urg‘u va intonatsiya o‘zaro aloqasi hisoblanadi. Intonatsiya nutq tovushining ko‘tarilish-pasayishi bo‘lib, urg‘u bilan birga gapning emotsional mazmunini aniqlaydi.

Misol: Sen kelyapsanmi? (Savol intonatsiyasi)

Sen kelyapsan! (Hayrat yoki tasdiq)

Xulosa qilib aytganda o‘zbek tilida urg‘u nutqni to‘g‘ri va samarali yetkazishda muhim vosita hisoblanadi. U nafaqat so‘z va gapning tuzilishiga, balki mazmuniga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Shuning uchun urg‘uni to‘g‘ri qo‘llash kommunikativ mahoratni oshirishga yordam beradi. O‘zbek tilining fonologik tizimi tilning tovush xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Fonemalar tizimi, bo‘g‘inlash qoidalari va urg‘u hamda intonatsiyaning uyg‘unligi o‘zbek tilining boy talaffuz imkoniyatlarini namoyon qiladi. Bu esa nafaqat lingvistik, balki madaniy jihatdan ham tilning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qoriev, A. Q. (2006). O‘zbek tilining nazariy fonetikasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.

2. Mahmudov, N., va boshqalar (2007). O‘zbek tilining fonetikasi va fonologiyasi. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Ibodov, E. I. (1983). O‘zbek tilining fonetikasi. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
4. Karamatov, I. K. (1996). O‘zbek tilining sheva xususiyatlari. Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Rahmonov, R. (2019). O‘zbek tilidagi urg‘u xususiyatlari va intonatsiya turlari. – Til va adabiyot tadqiqotlari, 1(4), 12-20.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2006).